

IRRATSIONAALSUSE MÄÄRATLEMISE PROBLEEMIDEST

Maarja Vaino. Tammsaare irratsionaalsuse poeetika. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016. 258 lk.

Maarja Vaino monograafia „Tammsaare irratsionaalsuse poeetika” fookusse mahub mitmeid kaalukaid Tammsaare töid alates tema 1907. aastal ilmunud jutustusest „Uurimisel” kuni viimase romaanini, 1939. aastal avaldatud „Põrgupõhja uue Vanapaganani” välja. Kaasaja kontekstis on selline haare silmatorkav, sest minu teada ei leidu Eestis teist XXI sajandil doktoritööna kaitsitud kirjandusteaduslikku uurimust, mis kaasaks nii suure osa kirjaniku tekstikorpusesse kuuluvatest ilukirjandusteostest.¹ Kontrasti ei teki aga siis, kui paigutame selle kõrvuti XX sajandil ilmunud Tammsaare-monograafiatega

¹ Samas on see muidugi ajastu märk ehk osutus muutunud uurimispraktikatele.

(Marta Sillaotsa, Karl Mihkla, Heino Puhveli, Helene Siimiskeri jpt töödega). Raamatu lähemal uurimisel selgubki, et Vaino ei võta oma uurimistöös mõõtu niivõrd omaenda kaasaegsetelt, kuivõrd eelmistelt Tammsaare uurijate põlvkondadelt.² Kusjuures iseäranis tugevalt näikse Vaino toetuvat just Tammsaare loomingu 1930. aastatest pärit käsitlustele (Vaino ise viitab August Annisti, Rudolf Sirge ja Daniel Palgi töödele, kuid mainiksin oluliste mõjuallikadena

² Hea ettekujutuse Vaino sümpaatiatest, kuid ka trendidest Tammsaare retseptioonis kogu XX sajandi vältel annab eraldi peatükk („Sissejuhatus: A. H. Tammsaare loomingu senisest uurimisest ja probleemiseade”) tema doktoritöös, mis on käesolevast raamatust millegipärast välja jäetud. Vt M. Vaino, Irratsionaalsuse poeetika A. H. Tammsaare loomingu. (Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 26.) Tallinn: Tallinna Ülikool, 2011.

ka Mihkla, Sillaotsa, samuti Jaan Roosi ja Eduard Laamani uurimusi). Sellise toetuspunkti põhjendusena väidab ta, justkui olnuks irratsionaalsus tol ajal eriliselt luubi all (lk 39–40).

Teisalt on Vaino raamatul XX sajandil kirjutatud Tammsaare-uurimustega võrreldes üks oluline erinevus. Eelneva sajandi kirjandusanalüüsid tõukusid valdavalt ühest rühmest lähenemisviisist, kuid Vaino raamatus valitseb meetodite osas (tänapäeva humanitaarteaduslikele uurimustele omaselt) eklektika. Töös leidub sugemeid mitmest XX sajandil ja ka nüüdisajal levinud lugemisviisist, mis seostuvad näiteks semiootika, strukturalismi ja poststrukturealismiga. Samas selle eri lugemisviise põimida üritava uurimuse kõige paksem kiht on ikkagi tuntavalt positiivismi poole kaldu, kinnitades omakorda Vaino sõltuvust selles paradigmas kirjutatud uurijate töödest.

Monograafia koosneb kümnest peatükist, millest neli esimest on sissejuhatava iseloomuga ja ülejäänud keskenduvad Tammsaare ilukirjanduslike tekstide analüüsimisele irratsionaalsuse dimensiooni avamise eesmärgil. Põhiosa toetub 2011. aastal kaitstud doktori tööle, täienduseks on lisatud esimene peatükk „Minu Tammsaare” ning väljaspool üldist numeratsiooni kaks eraldi analüüsi, sh väike mõistesõnastik.

Esimene sissejuhatav alaosa pakub lugejale uurija enda sõnutsi rõhutatult subjektiivset portreed Tammsaarest. Kuid lähemal uurimisel meenutavad selle silmanähtavalt idealiseeritud figuuri mitmed jooned siiski varasemaid autorikonstruktsioone, enim ehk Tammsaare kujutist Elem Treieri raamatus „Tammsaare elu härra Hansenina”.³ Kes võiks olla Vaino raamatu eeldatav lugejaskond? Uurija näib panustavat esseistlikule kirjutusviisile ja seega laiemale huvigrupile. Samas kui jätta kõrvale sissejuhatavate peatükkide kärped, mahavõetud viited Tammsaare teksti-

³ Vt ka A. Väljataga, Kas me sellist Tammsaaret tahtsime? – Vikerkaar 2003, nr 4–5, lk 197–199.

dele ja mõnele Tammsaare uurijale⁴ ning teadustöö formaati nii või teisiti eiravad lisapeatükid alguses ja lõpus, pole selles raamatus sisulises plaanis doktoritööga võrreldes suurt midagi muutunud. Nii siis žanri mõttes jääb see pidama uskile esseistika ja teadustöö vahelisele alale ja „õige” lugemisviisi valiku osas tekib paratamatult nõutus. Kuigi uurija ise sooviks ilmselt, et seda teadustööna ei vaadeldaks, sunnib raamatu struktuur, mis kattub doktoritööga ja kasvab välja selle aluseks olevast (ebateadlikult kasutatud) teooriast, peale pigem prillid, mida kasutavad teadustöö analüüsi-ajad.

Raamatu põhiargumendi järgi on Tammsaare teostes palju irratsionaalsust, mis tuleb lugude struktuuris esile viie „fokuseeriva komponendi” ehk saladuste, maastiku, muusikamotiivi, neitsilike ja saatuslike naistegelaste ning narri-tüübi kaudu. Kas ja kuivõrd just neid saab irratsionaalsuse seisukohalt nn fokuseerivateks komponentideks pidada, on vaieldav. Eelkõige ei veena mind narri-tüübi ja saladuste tematisseerimine, kuid arutlused töö struktuuri üle ei mahu sinne retsensiooni fookusse. Osutan üksnes, et selline valik (kui muusikamotiiv välja arvata) näib samuti otsustavalt tõukuvat 1920.–1930. aastate Tammsaare-retseptiooni mõteliinidest. Küll aga ei saa toleaegete uurimistrendide kaudu selgitada Vaino püüdu avada nende nn komponentide abil kaht ulatusliku tähendusväljaga ning mitme erineva mõtlemiskoolkonna ja kontekstiga seotud mõistet – irratsionaalsus ja poeetika.

Raamatu pealkirja rõhk sõnal *poeetika* viib mõttele, et analüütilise mõistena on see uurimuse läbiviimiseks olulisem, kuid selle määratlemiseni Vaino

⁴ Loobumine viidetest Tammsaare tekstidele minu meelest lugejasõbralik valik ei ole. Kuid eelkõige tekitab küsimusi mõne (eelkõige just Vaino kaasaegse) uurija mõtete enda omade pähe esitamine. Kuna raamatus on võrreldes doktoritööga viiteid ka selles osas kärbitud, torkab see veelgi häirivamalt silma.

oma raamatus suurt ei jõuagi.⁵ Kuidas õnnestub aga irratsionaalsuse piiritlemine? Uuriija väitel on see miski, mida mõistuse, mõtlemise ja loogiliste mõistete kaudu ei saa käsitleda (lk 31). Kuidas seda siis uurida? Siinkohal tuleb esile üks selle raamatu probleemidest, nimelt: kas irratsionaalsusest saab rääkida ilma ratsionaalsuseta? Vaid mõõdaminnes osutab Vaino tõigale, et osa nn irratsionalistidest pidasid end ise ratsionalistideks (lk 37) ehk teadvustasid selgelt oma mõjutatust valgustustajastu eeldustest, millest põhilisim on usk inimese ratsionaalsusse.⁶ Valdavalt vaatab uuriija selle binaarsuse osapoolte ehk irratsionaalsuse ja ratsionaalsuse vastastikusest sõltuvussuhtest mööda. Sissejuhatuse ühes alapeatükis näiteks kipuvad kõik nn irratsionalistid, keda uuriija loetleb, üksteisega häirivalt sarnanema (lk 31–38). Kas ei lähtu Freudist siiski eraldiseisev freudistlik mõtteviis (vt kas või Maire Jaanuse vastavaid Tammsaare-uurimusi) ning kas mitte kaasaja dekadentsi- ja modernismiuuringute raames ei räägita ka bergsonismist ja nietzscheaanlusest – mõtteviisidest, mida kumbagi pole Tammsaare tekstide avamisel põhjalikumalt kasutatud?

Ka lahknevused irratsionaalsuse mõistet tutvustava sissejuhatuse ning selle kui analüütilise mõiste rakenduste vahel analüüsipeatükkides toovad esile mõiste määratlemisega seotud raskused. Nimelt peaaegu ühegi sissejuhatuses tutvustatud nn irratsionalisti (Schopenhaueri, Nietzsche, Kierkegaardi, Freudi jt) tekstid ei ole Tammsaare ilukirjanduslike tööde analüüsimisse kaasatud.⁷

⁵ Doktoritöö sissejuhatuses (vt alapeatükk 1.4 „Poeetika vahendid“) on seda üritatud defineerida natuke põhjalikumalt, kuid kuna Vaino toetub seal segiläbi narratoloogiale, vene vormikoolkonnale ja semiootikale, mingit selget arusaamist ei teki.

⁶ Vt I. Kant, Kostmine küsimusele: Mis on valgustus? – Akadeemia 1990, nr 4, lk 801–810.

⁷ Erandiks on Solovjov ja Berdjajev, kuid Vaino viitab neile valdavalt sekundaarkirjanduse kaudu ja ausalt öeldes pole vaata-

Selle põhjuseks näib olevat uuriija arusaam autorist. Kuigi Vaino väidab raamatu alguses, et kirjanikud on kui meediumid, kes kirjutavad enesele teadvustamata oma teksti sisse palju rohkem, kui plaanivad (lk 10), esitleb ta raamatu mitmes alaosas autorit oma teksti tähenduskihtide täieliku kontrollijana, rääkides autorile ainulaadsest kujundisüsteemist ja teadlike teksti ülesehitamisvõtetest, samuti sellest, et autor on teadlikult intertekstuaalne, st ei kirjuta ühegi mõtleja raamistikus (vt nt lk 29, 37, 159). Nagu teada, on selline autorit oma teksti tähenduste suveräänseks allikaks pidav käsitlus pärit romantismiajastust ja kandub sealt ka (biograafilis-)positivistlikesse uurimispraktikatesse. Selle romantilis-positivistliku arusaamaga autorist tuleb omakorda kaasa terve rida muid varjatud eeldusi, sh ettekujutus ilukirjanduslikust tekstist kui eneseküllasest tervikust,⁸ mille seosed teiste tekstidega on parimal juhul seletatavad mingi umbmäärase öhkkonnana, mida samas aegruumis viibijad sisse hingavad (vt eelkõige lk 29). Niisiis taastoodab Vaino oma raamatus eelmisel sajandil domineerinud lugemisviise ja arusaamu autorist, mis aga tekitavad lühiühendusi XX sajandi viimasel veerandil levima hakanud lähenemistega ja nende aluseks oleva autorikäsitusega, millele viitavad töös pillatud nimed, nagu Foucault, Ortner, Kristeva jt.

Võimalik, et üsna ulatuslik kinnijäämine pealtnäha väärtusvabasse positivismi (mis samas ei lähe kokku osalise toetumisega intertekstidele, mille puhul pole mingit tõsikindlat teadmist, kas Tammsaare neid kunagi luges) on ka põhjus, miks lugejale ei selgitata sissejuhatuses, millistes kontekstides uuriija irratsionaalsuse mõistet analüüsi osa-

mata mitmetele viidetele üldse kindel, kas ta on nende töid lugenud. Selline kahtluseus närib ka nii mõnegi teise viite puhul.

⁸ Ka on selle taga usk teksti ja autori vahendamata seosesse, mis väljendub muuhulgas selles, et Vaino ei kasuta mitte narratoloogias pärit mõisteid *implitsiitne autor* või *jutustaja*, vaid räägib läbivalt autori vaatepunktist.

des rakendab. Positivistlike uurimuste eri vormides uurijad reeglina ju oma töö lähtealuste üle ei arutle, mistõttu selliseid lähenemisi on peetud ka ateoreetiliseks. Siiski olnuks lugejasõbralikkuse huvides oluline need lähtealused lahti kirjutada. Analüüsipeatükkide põhjal väidaksin, et jõulisemalt joonistuvad välja sellised idealistlike diskursustega haakuvad kontekstid nagu kristlus (ja piibel selle intertekstina) ning väiksemas matus antiikmütoloogia ja (läänemeresoome) folkloor. Paigutaksin nendega ühte ritta ka sümbolismi, mis uusplatonismi kaudu assotsieerub (romantismi ajastul domineerinud) idealistlike diskursustega, millest uurijal paraku erilist aimu ei näi olevat (vt peatükki, mis räägib saladustest,⁹ samuti muusikamotiiviga tegelevat peatükki). Mõnevõrra huvitab Vainot erinevaid idealismi vorme kritiseeriv eksistentsialism, seda eelkõige peatükis „Reaalsed ja irrealsed maastikud”. Osaliselt seob Vaino irratsionalismi ka XIX sajandi loodusteadusega haakuvate ja samuti idealismile vastanduvate positivistlike mõteliinidega, näiteks darvinismi eri vormidega, sh determinismi ning pärilikkuse teooriatega (toetudes eelkõige Sirgele, Mihklale, Laamanile ja Palgile, vt iseäranis peatükki „Saladused...” ning „Reaalsed ja irrealsed maastikud”). Lisaks assotsieerub see mõiste mõne Tammsaare kaasaega mõjutanud mehekeskse ja suisa naisevaenuliku mõtleja müstifitseeriva naiselikkusemääratlusega (vt eelkõige naiselikkusega tegelevat peatükki).¹⁰ Kõik mainitud kontekstid põimuvad omakorda mingil määral omaeluloolisuse kontekstis, millesse

⁹ Maeterlincki nimi, millele see peatükk korduvalt osutab, on muidugi võtmelise tähtsusega, kuid sellele peaks lisanduma terve hulk teisi nimesid, et irratsionaalsus sümbolismi kaudu kõnelema hakkaks.

¹⁰ Just naistegelaste analüüsile pühendatud kaheksandas peatükis tuleb kõige drastilisemalt esile pealiskaudne orienteerumine kaasaja uurimispraktikates ning essentsialistlike ja essentsialismi õonestavate käsitluste läbisegi kasutus, millest oli juttu eelmises lõigus.

Vaino oma objekti ehk kõige järjekindlamalt paigutab.

Põhimõtteliselt on ülal osutatud kontekstid irratsionaalsuse avamise seisukohalt relevantesed ja vääriks seega tähtsustada. Kuid kuna igatühes neist on selle mõiste konnotatsioonid erinevad, peaks need relevantsetele intertekstidele toetudes lugejale selgelt välja joonistama. Kuna sellist eristamist ei toimu, kipub mõiste muutuma justkui kõige ja samas suurt mitte millegi tähistajaks. Seetõttu jääb kokkuvõttes küsimus, millised on need mõttesuunad ja teooriad, mis selle vaieldamatult võimsalt domineeriva irratsionaalsuse taastootmisele Tammsaare töödes kaasa aitavad, ikkagi lahtiseks. Mingit sidusat vastust viimane peatükk selle kohta ei paku. Pealegi ilmnevad need raamistikud, mille kaudu irratsionaalsus Vaino uurimuses häguselt väljenduse leiab, rohkem või vähem ulatuslikult ning üksiteisega põimudes kõigis Tammsaare töödes. Vaino aga kaldub neid avama mõne üksiku Tammsaare ilukirjandusteksti abil. (Eraldi küsimus on, kui paljusid kontekste üks uurija sellise lähenemise puhul üldse korruga jälgida suudab.)

Veel häirib juba ülal mainitud kaldumus hoida irratsionaalsus ratsionaalsusest jäigalt lahus. Analüüsi osades on selle tulemuseks suure osa Tammsaare meestegelaste paigutumine väljapoole irratsionaalsust, samal ajal kui tervet hulka naistegelasi tutvustatakse lugejale läbivalt irratsionaalsena. (Sellele viitab ka raamatu struktuur, mille alapeatükkide hulgas on olemas naiselikkus, aga mehelikkus puudub.) Siiski, kas ei tule irratsionaalsus oma mitmesugustes vormides esile igas Tammsaare karakteris, seda vaatamata asjaolule, et sooerinevuse analüüsil kipuvad binaarsused mees–naine, mehelik–naiselik (näiteks Indrek *versus* Karin) taanduma opositsiooniks mehelikustatud ratsionaalsus *versus* naiselikustatud irratsionaalsus? Ja teisiti see olla tegelikult ei saakski. Nagu teada, toimub alates XIX sajandi teisest poolest subjektikäsitlustes tänu näiteks Darwinile, Freudile, Nietzschele, Marxile jpt otsustav mur-

rang, mille tagajärjed ilmnevad Tammsaare kaasajast juba tunduvalt varem.

See dihhotoomia, mille poolte lahus-hoidmine positivistliku tausta tõttu uurija mõtlemist struktureerib, kandub muudele tekstianalüüsi tasanditele, kaasates mõistagi ka idealiseeritud ettekujutuse kirjanikust kui ühtse maailmapildiga, läbivalt ratsionaalsest, loogilisest ja samas ülihoovast geeniuusest. Just seetõttu ei mahu Tammsaare Vaino raamatus tema enda pooldatud inimese määratlusse, mille eesmärgiks oli kujutada inimest kogu tema vastuolulisuses (vrd lk 201). Kohati näib isegi, et käsitlust Tammsaarest kui lõputult loovast geeniuusest, kes oma teksti kujundisüsteemi teadlikult arendab, on nimme rõhutatud. Sellel taustal tekib kiusatus küsida: miks on nii raske leppida tänapäeva humanitaarteaduses ammu levinud eeldusega, et autor kirjutab oma tekstid eliotilikus mõistes etteantud traditsiooni sees või barthesilik-foucault'likes terminites nende diskursiivsete strateegiatega raames, mis on kirjutusaja kultuuris aktuaalsed? Ehk tõukub see eeldusest, et kui autor enam oma teoste tähenduste originaalne allikas ei ole, siis ta piseneb, muutub kopeerijaks või mis veelgi hullem, plagieerijaks (vrd lk 37)?¹¹

Minu meelet on autor siiski seda parem, mida rohkem tema tekstid on dialoogis (nii teadlikult kui teadvustamata) teda ümbritsevas kultuuris aktuaalsete diskussioonidega ja nende eestkõnelejatega, samuti nendega seotud intertekstidega. Tammsaare kui oma ajastu traditsioonis suurepäraselt

¹¹ Doktoritöös tuleb see eeldus oma täies ilus esile: „Loomulikult ei lähtu Tammsaare oma loomingu selgelt ühestki kindlast vaatepunktist. Pean oluliseks rõhutada, et ta ei kirjuta ühegi filosoofi või mõtleja „raamistikus“. Seepärast olen sissejuhatavalt visandanud kõigest mõned jõujooned, mis olid Tammsaare-aegses mõttemaailmas irratsionaalsusega seonduvalt esil. Tammsaare elas selles mõttemaailmas, kuid ei kopeerinud oma mõtlemises teisi autoreid” (M. Vaino, Irratsionaalsuse poeetika A. H. Tammsaare loomingus, lk 28, vrd raamatus lk 37).

orienteeruva autori väärtust pigem kasvatab teadmine sellest, et päris sageli räägib ta oma tegelaste kaudu kas nietzschelikult, freudistlikult, darvinistlikult või näiteks bebellikult. Osa intertekstidest on Tammsaare kindlasti oma teostesse sisse kirjutatud sihilikult, aga suurt osa ta ei kontrolli. Seda, kust kulgeb piir (ajas muutuva) autori intentsiooni ja selle puudumise vahel, pole võimalik kindlaks teha. Lisaks, kui autor ei kontrolli suurt osa oma kontekstist, siis ei saa tekstides ilmnevat implitsiitset autorit konstrueerida koherentse maailmavaate kandjana (näiteks väidab Vaino, et Tammsaare toetub oma hilisemates töedes üha enam kristlusele)¹² ega esitada teksti ja autori suhet vahendamatu. Veelgi enam, kui autor on osaliselt irratsionaalne, on seda ka uurija, ja minu meelet on just seetõttu uurimus seda parem, mida eksplitsiitsemalt selle aluseks olevat teooriat on teadvustatud.

Mis võiks olla „Tammsaare irratsionaalsuse poeetika” väärtus? Tammsaare tööde populariseerijana ja tema retseptiooni teatud osa taasaktualiseerijana on see raamat oluline saavutus. 1920.–1930. aastate Tammsaare retseptioonist pärineb suur osa Vaino raamatu alapeatükkide teemadest, mida on omakorda teatud määral edasi arendatud ja teisendatud. Irratsionaalsuse dimensioonile eraldi tähelepanu juhtimine on fookusena uudne. Kuna see dimensioon on olemas kõigi XX sajandi kirjanike ja kunstnike loomingus, võib see töö olla seemneks uutele vastava rakursiga uurimustele. Üks osa raamatust pakub ka irratsionaalsuse avamiseks uut teadmist ja avab uusi selle otsimiseks. Lisaks heale Tammsaare retseptiooni tundmisele võimaldab seda Vaino põhjalik orienteerumine Tammsaare tekstikorpuses, millele toetudes tulevad raamatu analüüsi osades kohati nähtavale senini märkamata jäänud tekstidevahelised dialoogid ja/või polüloogid.

Veel tõstaksin esile piiblitundmist ja selle kaudu osalt uute kristliku kon-

¹² Kristliku ideoloogiaga vähemalt samavõrd on Tammsaare töedes selle kriitikat.

teksti aspektide avamist ning mütoloogia (sh folkloori) kaasamist ka laiemalt. Müütilis-religioossele tasandile ei ole Tammsaare tööde raames senini kuigi palju tähelepanu pööratud ja seega võiks selles liinis tulevikus jõulisemaid ja süsteemsemaid käsitlusi oodata. Minu meelest hakkab irratsionaalsuse dimensioon veenvaimalt tööle muusikamotiivi analüüsis (vt seitsmes peatükk), mis keskendub peamiselt kolmele Tammsaare tekstile: „Varjundid”, „Viiul” ja „Kõrboja peremees”. Omamoodi märgiline on ka tõik, et ainukese analüüsipeatükina ei arenda see edasi 1920.–1930. aastate Tammsaare retseptisioonist lähtuvaid liine. Muusikamotiivi dominandile Eestis ilmunud ilukirjanduses senini eriti tähelepanu pööratud ei ole. Niisiis heidab see uutmoodi valgust kogu tolleaegsele eesti kultuurikontekstile, seda enam, et Vaino ei piirdu vaid näidetega Tammsaare töödest, vaid osutab palju laiemale kultuuriväljale, kus oma koht on ka kujutaval kunstil. Lisana esitatud „Koerad ja suremine” ning „Ema

jälg” pakkusid samuti lugemiselamust. Viimasega seoses mainiksin siiski, et erinevalt muusikamotiivi peatükist, kus lisaks omaeluloolisuse kontekstile kaasab uurija tänu tekstidevaheliste mõjusuhete näitamisele palju laiemat kultuurisituatsiooni, jääb kõnesolevalisalugu ikkagi kinni üksnes omaeluloolisuse raamistikku ja seetõttu sulgub ka Tammsaare tekst pelgaks autori eluloo illustratsiooniks. Pole kahtlust, et kõigis ilukirjandustekstides on olemas omaelulooline kihistus, kuid ma ei näe otsesteid tekstist autori biograafiani. See on alati vahendatud paljude teiste tekstide poolt. Niisiis oodanuks kitsa elulookonteksti avardamist laiemate kultuurikontekstidega, küsides ema ja poja suhte traumaatilise mõju sedastamise kõrval mh näiteks seda, milliste metafooride, emaduse representatsioonivormide ja kultuuris levinud nostalgiamotiivide kaudu seda traumaatilist suhet oli tollal tavaks esitada.

MIRJAM HINRIKUS